ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ

1989, 6 октјабр

Ф. Б. КӨЧӘРЛИНИН АРХИВИ ҺАРАДАДЫР?

37 ил бундан әввәл Шәки шәһәринә е'замијјәтә кетмишдим. Е'замијјәтдән мәгсәд сосиал-мәдәни тәдбирләрә ајрылан бүдчә вәсаитинин сәмәрәли хәрчләнмәсини өјрәнмәк иди.

Фүрсәтдән истифадә едәрәк Шәкинин әламәтдар тарихи јерләри илә дә таныш олдум.

Шәки ушаг евинә дахил оланда кердүк ки, бөјүк кириш отағында бир дәстә гыз јашлы бир гадынын әтрафына топлашыб меһрибанлыгла сөһбәт едирдиләр.

Гадынын дејәсән кечирдији гајғылы илләрин јүкүндән бели азачыг әјилмишди. Онун кејими чох садә, бојун-гулағында һеч бир бәзәк шејләри јох иди.

Јашлы гадын мәнимлә кәлән јерли малијјә ишчиләрини танıјыб бизә тәрәф кәлди. Таныш олдуг. О, ушаг евинин директору, бакылыларын севимлиси, мәшһур һәким Мәммәдрза бәј Вәкиловун бачысы, бөјүк маарифпәрвәр, адлы-санлы әдәбијјатшүнас Фирудин бәј Көчәрлинин арвады Бадисәба ханым иди. Хош тәсадүфүн јаратдығы һиссләрдән бу јерләр мәнә тамам доғма кәлди. Доғрусу, көзүмү Бадисәба ханымдан ајыра билмирдим. Елә бил онун гырышларла бәзәнмиш нурани симасындан узаг илләрин ширин вә ачы хатирәләрини охујурдум.

О, фамилијамы ешидән кими мәни таныды. Чүнки мәним бөјүк гардашым 1918—1919-чу илләрдә Газахда Фирудин бәј Көчәрлинин севимли тәләбәләриндән олмушду. О, семинаријанын, Фирудин бәј Көчәрлинин, Сәмәд Вурғунун атасы Јусиф ағанын, мүәллимләрдән Мәһиш әфәндинин, Јусиф Гасымовун, Әли әфәндинин (Меһди Һүсејнин атасы) вә башгаларынын һаггында мәнә хејли сөһбәт етмишди.

Биз директорун иш отағына кетмәк истәдик. Бадисәба ханым исә бизи ушаг евинин ичиндә јерләшән өз јашадығы отаға дә'вәт етди:

— Чајым һазырдыр, сојугдан кәлибсиниз. Чох хаһиш едирәм, кедәк, бир стәкан чај да ичин.

Биз онун хатиринә дәјмәдик. Доғрусу, мән онунла сөһбәт етмәк, һәм дә кечмишләри хатырламаг истәјирдим. Елә бил ки, о да үрәјиндә јашајан вә она ағыр јүк олан сөзләри, фикирләри јахын билдији һәмјерлисинә сөјләмәк истәјирди.

Биз Бадисәба ханымын мәнзилинә кедиб стол әтрафында әјләшдик. Балача отаға нәзәр салдым. Елә бил бу да ушаг евинин бир парчасы иди. Отагда бир дәмир чарпајы, көһнә стол, бир нечә стул вә үстүндә бир нечә китаб олан камоддан башга һеч бир шеј јох иди. Отағын аб-һавасындан садәлик вә јохсуллуг јағырды. Нә олар, үрәк кениш олсун...

Нәзәрими дивардан асылмыш бир парча ағ да чәлб етди. Дејәсән онун үстүндә ипәк сапларла киминсә шәкли тикилмишди. О, дәнә-дәнә јујулдуғундан үстүндә тикилмиш шәкил солмуш вә набәләд адам үчүн танынмаз олмушду.

Сөһбәтимиз ушаг евинин еһтијачларындан башлады. Бадисәба ханым рајонун аид тәшкилатларына она көстәрдикләри көмәклик үчүн разылығыны билдирди.

Сонра сөһбәт Фирудин бәјә кечди. Бадисәба ханым камодун үстүндәки албому көтүрүб Фирудин бәјин тәләбәләр вә Бадисәба ханымла чәкдирдији чохлу фотошәкилләри көстәрди. Даһа сонра Фирудин бәјин Гори семинаријасынын татар (Азәрбајчан) шө'бәсинин Газаға көчүрүлмәсиндән, семинаријада тәһсил алмыш адлы-санлы тәләбәләрдән сөһбәт ачараг деди:

— Бир күн Фирудин бәјә дедим ки, бу гәдәр јашадыг, бир өвладымыз олмады, һеч олмаса дар күндә әлимиздән тутарды.

Мәним бу сөзләрим елә бил Фирудин бәјә әсла тә'сир еләмәди. О, чавабында:

— Бадисәба ханым, үрәјини сыхма, семинаријада охујан бүтүн ушаглар бизим балаларымыздыр.

Доғрусу, Фирудин бәјин бу сөзләри мәнә чох тә'сир етди вә сорушдум:

— Семинаријада охујан ушаглардан сонралар сиз өвлад һөрмәти көрдүнүзмү?

— Бәли, — деди вә әлинин алтындакы албомдан бир шәкил чыхарыб мәнә көстәрди:

— Буну танıјырсынызмы?

Мән диггәтлә шәклә бахдымса, о оғланын ким олдуғуну таныја билмәдим.

О мәнә:

— Бу, һал-һазырда Назирләр Советинин сәдри Тејмур Гулијевин ушаглыг шәклидир. Вахтилә о да Фирудин бәјин тәләбәси олуб.

Инди мән ону таныдым вә:

— Сиз һеч онун јанына кедибсинизми? — дејә сорушдум.

— Бәли, кетмишдим, — деди.

Мәни мараг бүрүдү.

О, сөзүнә давам едәрәк:

— Ушаг евинин јүк машыны олмадығындан чох чәтинлик чәкирдик, одун, әрзаг, Бакыдан палтар, аваданлыг дашымаг чох әнкәл иди. Бир дәфә Бакыда е'замијјәтдә оланда Назирләр Советинә кетдим. О, мәни бөјүк еһтирамла гаршылады, һал-әһвалдан сонра ишләримиз һаггында сорушду. Мән она вәзијјәтимизи сөјләјәндән сонра дедим ки, јүк машынынын олмамасы бизә чох чәтинликләр јарадыр. Бир машын олса иди, лап јахшы оларды. О, бизә машын вермәји вә'д етди. Худаһафизләшиб Шәкијә гајытдым.

Бир нечә күндән сонра бизә хәбәр кәлди ки, адам көндәрин сизин үчүн ајрылмыш тонјарымлыг јүк машыныны көтүрсүн.

Бадисәба ханым сөһбәтини давам етдирәрәк:

— Фирудин бәј мәшһур рус јазычысы Лев Николајевич Толстојла бәрк дост иди. Онунла мәктублашырды. Бир нечә дәфә Јаснаја Полјанаја кедиб онунла көрүшмүшдү. Толстој өз шәклини автографла Фирудин бәјә бағышламышды. Мән һәмин шәкилдән Толстојун сурәтини тикмишдим.

Буну дејиб о, әлилә бајагдан диггәтими чәлб едән дивардакы солғун парчаны көстәрди. Кәнардан баханлар үчүн солғун парчада Толстоју таныда биләчәк бир шеј галмаса да, о, Бадисәба ханым үчүн чох әзиз иди.

Бадисәба ханым Газах семинаријасынын сонралар педагожи мәктәбә чеврилмәсиндән, даһа сонра бағланмасындан сөз ачараг деди:

— Азәрбајчанда һансы педагожи мәктәби бағласалар да, Газах педмәктәбини кәрәк бағламајајдылар. Чүнки о, Азәрбајчанда ачылан илк семинарија иди. Бир дә мәни дүшүндүрән семинаријанын китабханасы иди. О, зәнкин билик хәзинәси иди. Орада һансы китаблар јох иди?! Ешитдијимә көрә, ондан да әсәр-әламәт галмајыб.

Мән мәтләби дәјишәрәк Бадисәба ханымдан сорушдум:

— Бадисәба ханым, бәс Фирудин бәјин архиви һарададыр?

Елә бил јазыг гадынын гајсаг бағламыш јаралары јенидән тәзәләнди, гашгабағы булуд кими тутулду. Араја ани бир сүкут чөкдү. О, елә бил фикирләрини чәмләшдирир, ја да нәји дејиб, нәји демәмәји дүшүнүрдү... бәлкә дә көһнә дәрдләрини тәзәләмәк истәмирди. Нәһајәт, о, дәриндән нәфәс алыб деди:

— Фирудин бәјин чох бөјүк архиви вар иди. Онун чап олунмуш ики чилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» китабы јазыларынын чох кичик һиссәси иди. Галан јазылары Бакыда гардашым Исфәндијарын евиндә иди. 1937-чи илин тутһатутунда ону да тутдулар. Онун евиндә ахтарыш едән заман бир шеј тапылмады, анчаг јатаг отағында чарпајынын алтындакы һөрүлмүш сәбәтләрдән вә чамаданлардан чыхан әрәб әлифбасы илә јазылы кағызлары көрүб сорушурлар:

— Бу кағызлар нәдир?

Гардашым:

— Бу, мәшһур әдәбијјатшүнас Фирудин бәј Көчәрлинин әлјазмаларыдыр.

— Онун јазылары бурада нә кәзир?

— О, мәним језнәм — бачымын әри иди... Бачым онун архивини мәним евимдә сахлајыр.

Ахтарыша кәләнләрдән бири:

— Аһа... бунлар бизә лазымдыр, — дејиб ичи јазылы кағызларла долу сәбәт вә чамаданлары көтүрүб апардылар. Бунунла да Фирудин бәјин зәнкин архиви әлдән чыхды.

Мән: — Бәс сиз мараганыб ону ахтармадынызмы?

— Ахтармағын хејри нә иди?! Кедәнләрин һансы кери гајытды ки, архив дә кери гајыда иди.

Бадисәба ханымын архиви арашдырмағын бир нәтичә вермәјәчәјини јәгин етмәсинә бахмајараг мәним хәјалымда үмид ишығы јанды, чүнки архив идарәсиндә мәним университет јолдашларымдан ишләјәнләр вар иди.

— Бадисәба ханым, мән Фирудин бәјин архивини ахтарачағам. Бир шеј өјрәнә билсәм, һөкмән сизә хәбәр верәрәм.

Бадисәба ханым өз инамсызлығындан әл чәкмәјиб, — ја гисмәт, — деди.

◆

Фирудин бәјин архивинин талеји мәнә раһатлыг вермирди. Анчаг о илләр елә шејләрә мараг көстәрмәк, һәтта јахын һесаб етдијин адамларла бу барәдә сөһбәт етмәк өзү бөјүк хәта иди, нәтичәси чох пис ола биләрди.

Илләр кечди.

1937-чи илдәки дәһшәтли сирләрин бир гисминин үстүндән галын өртүкләр көтүрүлдү. Сибирдә саламат галанлар бәраәт алыб евләринә гајытдылар. 17 илдән сонра мәним гардашларыма да бәраәт верилди.

Сибирдән гајыданлардан мәним бөјүк гардашымын јахын досту, 30-чу илләрдә Бакы Шәһәр Милис Идарәсинин рәиси, оғруларын, әјриләрин гәними Мәммәдәмин Шәкински республика Архивләр Идарәсинин рәиси тә'јин олунду.

О, өз идарәсинин малијјә мәсәләләрилә әлагәдар ара-сыра мәним јаныма кәлир, бә'зән дә сөһбәтләримиз өтән илләрә гајыдырды.

Артыг Фирудин бәјин архивини ахтармағын вахты чатмышды. Бир күн мән она Фирудин бәјин архиви барәдә Бадисәба ханымдан ешитдикләрими данышдым.

Мәсәлә Шәкинскини дә чох марагландырды.

Ајлар кечди. Бир күн Шәкински ишлә әлагәдар мәнимлә көрүшәндә деди:

— Бүтүн архиви јохлатдырдым. Фирудин бәјин әлјазмаларындан әсәр-әламәт јохдур.

Мән тәәссүфләндијими кизләтмәдим. О:

— Үмидимизи үзмәјәк. Мән Дахили Ишләр Назирлијинин өз архивини дә јохлатдырарам, бәлкә ора верибләр.

Бу, ағлабатан иди. О заман республика Дөвләт Архив Идарәси Дахили Ишләр Назирлијинин тәркибиндә иди вә Шәкинскинин орада бөјүк һөрмәти вар иди.

Јенидән мәним үрәјимдә бу мәсәләјә инам баш галдырды, о исә бөјүк үмидлә кетди.

Јенә ајлар кечди. Нәһајәт, бир күн Шәкински мәнә деди:

— Орада да тапылмады... Белә көрүнүр ки, ону «лазымсыз кағызлар» кими јандырыблар.

Фәлакәтә бах... Дәһшәтә бах... Өлдүрүлән инсанлар аз имиш, күнаһсыз, лакин чох лазымлы јазылары да мәһв едибләр.

Индики ашкарлыг имкан верир ки, һәм ачы, һәм дә ачыначаглы олан бу һәгигәтләри ачыгдан-ачыға дејәк.

Рүстәм БАБАХАНОВ